

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ИНТЕРПРЕТАЦИЯТА В ТЕОРЕТИЧНОТО НАСЛЕДСТВО НА М. М. БАХТИН

АТАНАС БУЧКОВ

„Текстът като такъв не е мъртъв: от всеки текст, който понякога преминава през дълга поредица от свързващи звена, ние в крайна сметка винаги ще стигнем до човешкия глас, ще опрем, тъй да се каже, до човека.“

— М. М. Бахтин

Относително точна и относително истинна в разноречивия контекст на съвременността, дваждо по-относителна става интерпретацията, насочи ли се тя към творба, отстояща на значително разстояние от собственото ни местожителство върху времевата ос. Подминавайки не само любопитни, но и съществени за случая подробности — че неведнъж е бивало автор да тълкува смисъла на собственото си произведение в различни и противоборство дори със съвременниците си, което Пол Валери формулира „лично“ — „моите стихове имат такъв смисъл, какъвто им придават другите“, а Р. Барт заостря теоретично — „текстът предполага, читателят предполага“ — ще насочим преди всичко внимание към проблема за интерпретацията. Но не пряко, а чрез теоретичното наследство на М. М. Бахтин. За да го въвличем като „глас“ в злободневното методологическо разногласие около същността на интерпретацията.

Може ли за интерпретацията творбата да бъде само обект? Какви са „границите на каузалността“ тук? Как съжителствуват в интерпретацията анализът, обяснението и доказателството ведно с р а з б р а н е т о? Съществува ли някаква субординираща ги сила? Както се казва, въпросите могат да продължат. И тези обаче са достатъчни, за да усетим, че проблемът е колкото костелив, толкова и разностранен. Особено — проектираме ли го върху екрана на „голямото време“, с изрза на Бахтин. Наблюденията върху теоретичното наследство на учения могат да се организират в три, вписващи се един в друг, кръга. Последователността на обхващането им би изглеждала така:

1. Своеобразие на хуманитарните науки;
2. Методологически проблеми на интерпретацията в хуманитарните науки. „Проблемът за текста“.
3. Особенности на литературната интерпретация¹.

Разбира се, предложената пръстеновидна последователност има условен характер. Сам Бахтин никъде не поставя проблема за интерпретацията обособено. И още по-малко — в подобна връзка. И още една уговорка. Ядро на интерпретация-

¹ Тук ще ни интересуват преди всичко общометодологическите „особености“ на интерпретацията, доколкото някои по-частни аспекти вече сме застъпвали на друго място. Вж. А т. Б у ч к о в. Диалогът между Бахтин и Достоевски. — Литературна мисъл, 1987, кн. 3.

та са „разбирането“ и „тълкуването“. Те от своя страна, колкото и да са близки и често пъти „дублетно“ употребявани, в случая могат и трябва да се разграничат. Едното и другото предполагат наличието на обект — постъпка, преживяване, изказване. . . текст. Ако разбирането може да мине без тълкуване, то обратното е невъзможно. Но тълкуването предполага и нещо в повече — когнитивна дистанция и специфична дейностна целенасоченост. Независимо от степента ѝ на отчетливост, „професионалност“, задълбоченост — рефлексия върху обекта като даденост. А това — в хода на тази уточняващо работна скороговорка — подсказва, че „интерпретацията“, чийто логически параметри ще търсим у Бахтин освен „ядрото“ си, включва и немаловажни допълнителни „семи“. Всичко, което литературоведът може да каже и казва за творбата, след като е говорил с творбата. Подчертаните предложни съставки насочват към полюсите, изграждащи единното цяло на интерпретацията.

А. СВОЕОБРАЗИЕ НА ХУМАНИТАРНИТЕ НАУКИ

Становището за своеобразието на хуманитарните науки откриваме ескизно у Бахтин: като наброски, размисли, бележки. Примерно, „Науките за духа. Духът/ и своят, и чуждият/ не може да бъде даден като вещ/ прекият обект на естествените науки/, а само в знаково изражение. реализация за себе си самия, и за другия. Критика на самонаблюдението. Необходимо е дълбоко, богато и тънко разбиране на текста. Теория на текста.“ (ЭСТ, 284). Или — „Проблемът за текста в хуманитарните науки — науките за човека в неговата специфика, а не за безгласната вещ и естественото явление“ (ЭСТ, 285). Или — „Природата ние не питаем, и тя не ни отговаря. Ние поставяме въпроси на себе си и по определен начин организираме наблюдението или експеримента, за да получим отговор. Изучавайки човека, ние навсякъде търсим и намираме знаци и се стремим да разберем тяхното значение“ (ЭСТ, 293). Размислите на учения понякога са и емоционално настойчиви — „Лъжлива е науката, основана на непреходимо общуване, т. е. без първичната даденост на истинския обект“ (ЭСТ, 349).

Подобна конспективност прави нишката към проблема неуверена. И все пак — можем да се насочим към него, пресявайки внимателно теоретичните откъслечи на мисълта в мрежата на отношението „субект—обект“, т. е. — чрез логическата схема на познавателния акт. От тази гледна точка разпръснатото би се ориентирало към фокуса на няколко основни въпроса. Кой е предметът на хуманитарното знание? Каква е неговата специфика? И най-сетне — как, съобразявайки се с нея, субектът овладява същността му?

Приведените цитати съдържат частичен отговор както на първия, така и на втория въпрос. Принципен подстъп към тях обаче би могла да бъде следната мисъл на Бахтин — „За пръв път да се види, за пръв път да се осъзнае нещо — вече означава да се встъпи в отношение спрямо него: то съществува вече не в себе си и за себе си, а за другия (вече има две съотнесени съзнания — разр. м.)“ (ЭСТ, 294). Защото: видяното и осъзнатото е видяно и осъзнато от очите на социалния човек, с очите на човека, съществуващ „за себе си“ във и чрез социално-практическото взаимодействие с другия човек. Защото: съотнася се не моята „гола“, „природна“, „случайна“ наличност, а социалната другост в мен, моята обществена същност².

² Уместно би било да припомним, че „...сетивата на обществения човек са други в сравнение със сетивата на необществения“. И че: „Човекът не се загубва в своя предмет само тогава, когато този предмет става за него човешки предмет или предметен човек. Това е възможно, само ако този предмет става за него обществен предмет, а самият той става за себе си обществено същество, както и обществото става за него същност в този предмет.“ (К. Маркс. Икономическо-философски ръкописи от 1844 г. — Вж. Маркс и Енгелс.

Може ли обаче „социалният човек“ да се „наблюдава и изучава като явление на природата“ (ЭСТ, 292)? Въпросът е възлов, доколкото ориентира към своеобразието на хуманитарното познание по същество. От гледна точка на „естествените науки“³ физическото действие на човека може да се разглежда като проекция на „обект-обектните“ отношения — като физическо действие. За хуманитарните обаче — подобен ракурс би бил неадекватен. Тук физическото действие на човека ще говори на човека така, както би говорил даден „текст“. За да бъде каузално обяснено — то трябва да бъде разбрано — като действие на социалния човек. „Хуманитарните науки са науки за човека в неговата специфика (разр. м.), а не за безгласната вещ и естественото явление“ (ЭСТ, 285). Оттук — „физическото действие на човека трябва да бъде разбрано като постъпка, но не може да се разбере постъпката във от нейното (възсъздавано от нас) знаково изражение (мотиви, цели, стимули, степен на осъзнатост и т. н.)“ (ЭСТ, 292). Или — „Човешката постъпка е потенциален текст и може да бъде разбрана/ като човешка постъпка, а не като физическо действие/ само в диалогичния контекст на своето време/ като реплика, като смислова позиция, като система от мотиви и т. н.“ (ЭСТ, 286). В противен случай — „възсъздаваното от нас „би заседнало в плитчините на „равнодушните“ значения, изграждащи „текста“ на постъпката; тя не би имала смисъл. Тъкмо защото не е природно случайна, обяснението ѝ изисква разбиране във и чрез контекст. „Постъпката“ на Чеховия Червяков, като пример в житейския ѝ аналог, за лекаря ще е обектна проекция на „физиологична каузалност“. За „лекаря“ Чехов обаче — първа крачка към „анализа“ на лишеното от самосъзнание за човешка пълноценност „аз“ на героя. В него, в аспекта на своето знание „за човека“, могат да открият аналог и психологът, и историкът, и етикът, и философът. При едно условие — че виждат в обектно „физиологичната реакция“ нещо повече от нея. Постъпка на субекта, която, разбрана откъм мотивите ѝ, може да илюстрира „психологията“, „историята“, „морала“, „социалните отношения“, оцветяващи човека.

В такъв пределно широк аспект „текстът“ се явява „първична даденост (реалност) и изходна точка за всяка хуманитарна дисциплина“ (ЭСТ, 292). В обсега му бихме могли да поставим както собствено текста във всевъзможните му разновидности като креация на човека, говореща за „човека в неговата специфика“, така също — „потенциално“ — и целия предметно-практически свят на човека, като осмислен — свят на човека, човешки свят. Всичко онова което, в лицето на човека има автор, „изразен“ в практически преобразувания от него свят⁴. В ръцете на

Съч., т. 42, с. 120. И още: „Предметът като битие за човека, като предметно битие на човека, е в същото време налично битие на човека за другия човек, негово човешко отношение към другия човек, обществено отношение на човека към човека.“ (К. Маркс и Фр. Енгелс. Съч., т. 2, с. 47).

³ В подялбата „науки за духа“ и „естествени науки“ Бахтин следва терминологията на Дилтайтова традиция. Но следването е „диалогично“ „Непреодоленият докрай монолизъм на Дилтай. Мисълта за света и мисълта в света. Мисълта, стремяща се да обхване света и мисълта, усеща себе си в света. Събитие в света и причастността към него. Светът като събитие (а не като битие в неговата готовност“ (ЭСТ, 364). Това са конспективни наброски на Бахтин, правени в края на живота му. Систематично отношението си към „непреодоления монолизъм“ той изразява значително по-рано. Вж. МФЯ, с. 30.

⁴ Тук можем да приближим Бахтиновото „изразен“ до класическото „опредметен“: „... предметът на труда е предметяване на родовия живот на човека, като човек се удвоява не само в съзнанието интелектуално, но и действено, действително и затова съзерцава самия себе си в създадения от него свят“ (К. Маркс. Икономическо-философски ръкописи от 1844 г.; К. Маркс и Фр. Енгелс. Съч., т. 42, с. 92). В „приближаването“ се опираме на работите на Г. С. Батищев. И от тях преди всичко на „Проблемът за овещяването и неговото гносеологическо значение (В светлината на Марксовата концепция за овещяването)“, в кн. „Гносеологията в системата на философския мироглед“. С., 1986 и „Единство деятельности и общения“, в кн. „Принципы материалистической диалектики как теории познания“. М., 1984.

строителя тухлата е средство, „безгласна вещ“. Но тя ефективно е „това“, доколкото е и нещо повече: звено във веригата на историческия опит на човека. Предметяваща (и „изразяваща“) човека във времето: негово п р а к т и ч е с к о и н о б и т и е и с о ц и а л н о - д у х о в н о „досие“. Тя може да бъде изучавана и откъм практическите ѝ параметри. Да се подлагат на изпитание „якостните“ и качества, целесъобразната ѝ вещност. И същевременно — като предметяваща (и „изразяваща“) човека, като негов социално-исторически „автограф“, като „знак“ и медиум на неговия дейностен опит, тя е способна да г о в о р и в един или друг хуманитарен аспект за собствената му „родова същност“⁵. В усъвършенствуваната ѝ от „точното знание“ вещност можем да „прочетем“ как и доколко е променяла ръста си, развивала се е и израствала и дадената „същностна сила“ на човека. В този смисъл тя, в ръцете на археолога, би могла да бъде и „текст“, повдигащ завесата за историческото битие на човека. Срещата с подобен текст може да носи и горчив привкус. Както горчив е той за П. П. Славейков пред „текста“ на руините на могъщия някога Рим. Защото на прага на тяхната вещност поетът се среща с горчиват участ на предците, зазидали в граденото от тях величие и собственото си робско статукво. Защото, с афористичната фраза на Бахтин — „вещта е препълнена с думи.“

Към първоначалния вариант на последната писана от Бахтин работа — „К методологии гуманитарных наук“ — откриваме следното определение: „Предметът на гуманитарните науки — и з р а з и т е л н о т о и г о в о р е щ о б и т и е . Т о в а б и т и е н и г о г а н е с ъ п а д а с ъ с а м о т о с е б е с и и п о р а д и т о в а е н е и з ч е р п а е м о в с в о я с м и с ъ л и з н а ч е н и е . . . С р е щ н а т а а к т и в н о с т н а п о з н а в а н и я п р е д м е т “ (ЭСТ, 410). И тук мисълта е не по-малко обща, доколкото всяка от съставките ѝ може да се разгърне, и доколкото ученият сам многократно я нюансира, допълва, доопределя и . . . не завършва. Но и така набелязан — като „изразителното и говорещо битие“, „неизчерпаемо в своя смисъл и значение“, предметът на гуманитарните науки се откроява откъм специфичното за него „раздвояване на единното“. Той е р а з д в о я в а щ о с е в п о з н а в а т е л н и я а к т е д и н с т в о о т н е щ о „и з р а з е н о “ и н е щ о „г о в о р е щ о “; е диалектическо тждество на „текст-о б е к т и “ и „текст-с у б е к т “⁶. С това „логиката на предмета“ задължава и „метода“, проправящ път на „истината“ за него — овладявайки го, той трябва да се съобразява със „срещната активност на познавателния предмет“.

⁵ Доколкото „... предметното битие на индустрията е отворена книга и а човеците си същности сили, сетивно стоица пред нас психология „и можем да видим“ . . . под формата на сетивни, чужди, полезни предмети, под формата на отчуждение предметените същностни сили на човека“. (К. Маркс, Икономическо-философски ръкописи от 1844 г., К. Маркс и Енгелс. Съч., т. 42, с. 123).

⁶ Вж. работата на С. С. Аверинцев „Предварительные заметки к изучению средневековой эстетики“, в кн. „Древнерусское искусство (Зарубежные связи)“, М., 1975, с. 377 и сл. Примерно: „... за гуманитарните науки думата „разбиране“ е двузначна, тъй като се отнася към два различни плана: към научното проникване (схващане, разбиране, разумяване) и към човешкото проникновение, към анализа и диалога. Всеки факт от историята на идеите е такъв факт, подобно на всеки факт от „естествената история“, с всички права и свойства на факта; но в същото време това е някакво обръщение към нас, мълчалив призив, въпрос. Като изучаваме мисълта на мислителя от предшествуващата епоха, ние разделяме, разглеждаме, различаваме тази мисъл като обект на анализ; но в същото време ние позволяваме на този, който си е помислил тази мисъл, да се обръща към нас и да бъде не само обект, но и партньор на нашата умствена работа. Предметите на гуманитарните науки са съставени от „вещи“ от особен характер — „вещи“, които чрез включване в човешкия свят са станали знаци и символи; но ако вещта позволява да я „гледаш“, символът изискващо и въпросително „гледа“ нас. . . “ Сред растящия през последните години интерес към спецификата на гуманитарното знание особено остро се чувствава нуждата от разработката на такъв негов дял като „историческа антропология“. Вж. А. В. Гуреев и ч. Историческа наука и историческа антропология. — В: Вопросы философии, 1988, кн. I. Заслужава внимание опитът за синтетично определение на гуманитарното знание и стоящите пред него задачи, направен от Н. С. Автономова — „Человек науки и науки о человеке“, в кн. „Современная наука: познание человека“, М., 1988, 146—147. . . . задачата на гуманитарното знание. . . се съдържа не във фиксацията на някаква обективно съществуваща вещ или явление, а в опосредованата теоретична реконструкция на субекта, стоящ зад знанието, в социално-историческата интерпретация

Тук обаче е нужно съществено уточнение. Като не забравяме набелязаното широко обхватно значение на „текста“, да не забравяме също, че хуманитарната мисъл се ориентира към своя предмет и посредством „текста“ — посредством текстовите осмисления на предмета. Той — предметът — не е „природно“ случает, но същевременно е и „оговорен“. Даден е в контекста на знанието, приобщен е към смисловото му единство. И научната мисъл се движи към него, провирайки се през „джунгла“ от налични вече осмисления. Особено невралгична в това „движение“ е границата между „средството на мисълта“, чрез което тя става „непосредствена реалност“ и реалността на предмета (изразен в един или друг обект), който мисълта по-сред-ством езика осмисля. Приемне ли се, че сме „след езика“ — че езикът „има“ мисълта, а не мисълта — езика, битието на предмета се „разтваря“ в езика, става „словесна фикция“. След което пък, както е известно, всяка методологическа рефлексия се оказва не само безпомощна, но и — ненужна. А интерпретацията на „текста“, осмислящ предмета — лишена от какъвто и да било шанс за „верификация“. Тя става „игра“ — не само в кавички казано. Злободневността на подобно епистемологично салтомортале налага да споменем важна за случая мисъл на Бахтин: „Текстът като субективно отражение на обективния свят, текстът като изразение на съзнанието, нещо отразяващо. Когато текстът като субективно отражение на обективния свят става обект на нашето познание, ние можем да говорим за разбирането като отражение на отражението. Разбирането на текста е и правилното отражение на отражението. През чуждото отражение към отразявания обект (разр. м.)“ (ЭСТ, 292). За да не изпреварваме изложението — как и в какъв смисъл това засяга интерпретацията, тук няма да коментираме. След цитата можем само да поставим точка на уточнението.

Оттук нататък под „текст“ ще разбираме текста в собственото значение на думата. Ако постъпката може да бъде „потенциален“ текст, то в случая ще имаме предвид „текста“, осмислящ постъпката. Инак казано — „текстът“ като „изпарена в абстрактно определение“⁷ представа за качеството на човека да осмисля света в „текст“ и да „изразява“ себе си и чрез текст. Текст, който, подкрепяйки мислещата „действено, действително“ ръка на човека заедно с нея, гради представата за неговата социално-духовно-практическа дейност.

Б. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ ПРИНЦИПИ НА ИНТЕРПРЕТАЦИЯТА. „ПРОБЛЕМЪТ ЗА ТЕКСТА“

За да потърсим особеното: какъв е подходът на интерпретацията, зададен ѝ от хуманитарната същност на предмета, налага се да повторим, в „разширен“ вариант, обобщителната мисъл на Бахтин: „... нямаме намерение да се задълбочаваме в историята на хуманитарните науки, и в частност на филологията и лингвистиката — интересува ни спецификата на хуманитарната мисъл, насочена към чужди мисли, смисли, значения и т. н., реализирани и дадени на изследователя само във вид на текст. Каквито и да са целите на изследването, изходен пункт може да бъде само текстът“ (ЭСТ, 282). След уточнението, връщаме се към нея заради съпътстващата я и нужна ни вече добавка: „Проблемът за границите на текста. Текстът като и з к а з в а н е“. (ЭСТ, 282)⁸. Подобно на изказването, той е „двупо-

на света на културата, породил такъв именно субект“; „можем да определим спецификата на хуманитарното знание като теоретична реконструкция на субекта на културата, разбираана като двойствен опит“.

⁷ К. Маркс и Фр. Енгелс. Съм., т. 46, ч. I, с. 35.

⁸ В какъв смисъл Бахтин е „модерният основател на прагматиката“ (вж. Тз. Тодогов. Mikhail Bakhtine: Le principe dialogique. P.: Senil. 1981, p. 42, 86, 87 тук няма да разглеждаме. С оглед направеното и още повече — на наблюденията, които предстоят, по-важно е друго: да се открият подстъпите към интерпретацията, заложенни в „текста“. Във връзка с това възниква затруднение, нуждаещо се от уговорка. В черновите на Бахтин, посветени на „текста“, границата

люсен“: изгражда се от повторими и възпроизводими моменти; в него винаги е на лице нещо повторено и нещо възпроизведено. „Зад всеки текст стои системата на езика. На нея в текста ѝ съответствува всичко повторено и възпроизведено, повторимо и възпроизводимо, всичко, което може да бъде дадено във от текста“ (ЭСТ, 283). Това е единият „полюс“ — полюст на обектното в текста. Но едновременно с това — „всеки текст (като изказване) се явява нещо индивидуално, единствено и неповторимо и в това е целият негов смисъл, неговият замисъл, това, заради което е създаден“. . . това в него, което има от ношени е (разр. м.) към истината, правдата, доброто, красотата, историята. По отношение на този момент всичко повторимо се оказва материал и средство“ (ЭСТ, 283). Акцентът върху „индивидуалното“, „единственото“, „неповторимото“ насочва към втория „полюс“ — полюса на авторството. И с това — извежда текста във от пределите на „случайната единичност“. Защото зад всеки текст стои субектът с неговото пристрастно отношение към социалните ценности — познавателни, морални, исторически, естетически, художествени. . . Субектният полюс на текста задава диалогичността като принцип на интерпретацията.

Важен и съществен, той обаче е само един от аргументите. Ако добавим, че като „изказване“ на субекта текстът е резултат от общуването, „вплетен е в събитие то на общуването“ — ще се открият нови. Аргументи, свързани с него и произтичащи от него. Мотивацията на текста-изказване е „на срещна“; тя е двустранна и същевременно — диалогично единна. Това налага да продължим аналогията с изказването. Ще го направим в две основни и взаимосвързани посоки: а) на възникването, и б) на разбирането му.

Началната точка, от която диалогичното взаимодействие стартира, е „предметът“ на изказването. Въвлечен в социалната практика — съществуващ „за себе си“, доколкото и „за другия“, той „вече е оговорен, оспорен, осветлен и оценен различно, върху него се кръстосват, сходят и разминават различни гледни точки, мировъзрения. . .“ (ЭСТ, 274). Принципно казано: „по всичките си пътища към предмета, във всички направления словото срещу чуждото слово и не може да не встъпи с него в живо трепетно взаимодействие. Единствено митичният Адам. . . е могъл действително и докрай да избегне диалогичната взаимна ориентация с чуждото слово в предмета (разр. м.). Конкретният исторически човек няма такава възможност, неговото слово може само условно и само в известна степен да се откъсне от чуждото (ВЛЕ, 128). Освен тази „дълбока“ диалогичност — диалогичността, зададена в предмета на изказването — за процеса на неговото формиране и оформяне е нужно още нещо: „предугажданото слово-отговор“ (ВЛЕ, 129). Тук, вгледаме ли се по-внимателно, ще открием в смет вид „принципа на огледалото“, средищен за философско-антропологическите интереси на Бахтин. „Самото битие на човека (и външно, и вътрешно) е най-дълбоко общуване. Да бъдеш - значи да общуваш. . . Да бъдеш — значи да бъдеш за другия и чрез него — себе си. У човека няма вътрешни суверенни територии, той е изцяло и винаги на границата, гледайки навътре в себе си, той гледа в очите на другия или с очите на другия. . . аз не мога да постигна себе си без другия, аз трябва да намеря себе си в другия, намирайки другия в себе си

между „текст“ и „изказване“ (понякога и „речево произведение“) е колеблива. На места „текстът“ стои до „изказването“ без посредничеството на „като“. На други — дистанцията между тях е очевидно подчертана (вж. също бел. на С. С. Аверинцев и С. Г. Бочаров — ЭСТ, 402). Тук ще я приемем като условна, отбелязвайки я със следния пункт. Ако в непосредственото речево общуване „изказването“ като интерпретативна „даденост“ е немислимо, то „текстът“ в случая е също тази „обектна даденост“, всмуквала в себе си общуването, която, „каквито и да са целите на изследването“, е негов „изходен пункт“. В такъв аспект лингво-философските постановки на Бахтин за „изказването“ се вписват в „проблема за текста“, но без да го покриват или изчерпват. Те просто са от друг предметен сектор. А не от този, към който принадлежи „философията на текста“ и с който непосредствено е свързан проблемът за интерпретацията.

(във взаимоотношението, във взаимодействието). . . (ЭСТ, 311—312). Пречупен в плоскостта на диалогичната активност в акта на изказването от гледна точка на неговото формиране и изграждане, „принципът на огледалото“ обосновано, от дълбочина извежда и откроява двете диалектически свързани и относително обособени точки на взаимодействието. Посочихме ги последователно. Ето ги събрани ведно: „диалогичното отношение към чуждото слово в предмета и към чуждото слово в предугаждания отговор на слушателя“ (ВЛЕ, 132). Онтологично погледнато, единството им ще рече: изказването като пристрастно „аз-за-себе си“ осмисляне на предмета неизменно се опира и а и тръгва от даденото, наличното в него „чуждото слово в предмета“. Тази първа среща с чуждото слово обаче определя моето „аз-за-себе си“ осмисляне на предмета само потенциално. Защото дотук корелацията („аз-за-себе си“ чрез „аз-за-другия“ и „другия-за-мен“) е лишена от а к т у а л н а реципрочност. Дотук моето „аз-за-себе си“ в изказването търси чертите си, обърнато към огледалото на паметта. А в него аз истински не мога да видя себе си, т. е. бих могъл, но като. . . музеек експонат. За да оживее действено и действително в м е н - з а - м е н опитът и мъдростта на Мнемозина, р е ш а в а щ о нужна ми е диалогичната отговорност пред огледалото на настоящето. Нужен е в настоящето на осмислянето персоналистичният, не езиков, а „предметно-експресивен“, „натезжал от отговори и възражения аперцептивен фон на разбиране“ на другия (ВЛЕ, 130). Нужен е оня възразяващо-солидаризиращ се „сега и тук“ възможен отговор-позиция, който би м о т и в и р а л п р о ц е с а на търсене, формиране и раждане на смисъла; който би придал събитийна тежест, идеологическа или жизнена значимост на съответното „аз-за-себе си“ изказване. Оттук произтича и с о б с т в е н а т а диалогична природа на „текста като изказване“. Неговата ценностно-разноречива, „диалогична“ памет; способността му да говори и да „настоява“ за отговор в интерпретационния акт. Не само защото текстът „е отношение на субекта „към“ истината, правдата, доброто, красотата, историята“. А защото е отношение, постигнато във и чрез в з а и м о отношението, в з а и м о действието, в з а и м о отражението, диалога. Ето защо текстът „не е вещ и поради това второто съзнание, съзнанието на възприемащия, по никакъв начин не може да се елиминира или неутрализира“ (ЭСТ, 285). А „обектът в процеса на диалогичното познание се превръща в субект (друго Аз)“ (ЭСТ, 350). Оттук идва и — по-широко погледнато — особената „двуплановост и двусубективност на хуманитарното мислене“ (ЭСТ, 283), при което изследването става „питане и беседа, т. е. диалог“ (ЭСТ, 283). Но диалог, да добавим, който не абсорбира, не заличава предмета, а в който „предметът“ е о б е к т и в н о сцепителният момент в системата на междусубектните с м и с л о в и отношения. „Отношението към чуждите изказвания не може да се откъсне от отношението към предмета (нали за него спорят, за него се съгласяват, в него се докосват) и от отношението към самия говорещ. Това е живо тринедниство. Но третият момент досега обикновено не се е отчитал. . . Не е разбрана особената, диалогичната природа на взаимоотношенията на смисловите цялости, на смисловите позиции, тоест на изказванията“ (ЭСТ, 301—302). Добавката е съществена и в друго отношение. Ако, от една страна, Бахтин набелязва обективно-предметната основа на „текста-изказване“, същевременно чрез третия момент — от друга, предпазва и от чисто „вещното“ отношение към „текста“ като обект на научната интерпретация. „Ако се разбира изказването като механична реакция и диалогът като верига от реакции (в дескриптивната лингвистика или у бихевиористите), то на такова разбиране в еднаква степен подлежат както верните, така и лъжливите изказвания, както гениалните, така и бездарните произведения (разликата ще е само в механично разбраните ефекти, полза и т. п.). Тази гледна точка, относително правомерна, . . . не засяга същността на изказването като смислово цяло, смислова гледна точка, смислова позиция и т. п. Всяко изказване претендира за справедливост, истинност, красотата и правдивост (образно изказване) и т. п. И тези ценности на изказванията се определят не от тяхното отношение към езика, . . . а от раз-

личните форми на отношение към действителността (разр. м.) към говорещия субект и към другите (чужди) изказвания“ (ЭСТ, 302). И с това „текстът“ изисква от интерпретацията ценностно диалогична, а не „механично каузална“ обяснителност. „Нали даже е тогава, когато даваме каузални обяснения на чуждото изказване. ние заедно с това го опровергаваме. Овеществяването на чуждите изказвания е особен способ (лъжлив) за тяхното опровергаване“ (ЭСТ, 302).

Оттук можем да се насочим към втората аргументационна линия — линията на „разбирането“, с което интерпретацията е „ядрено“ обвързана. Осъществено в слово изказване е реакция към един или друг „смыслов участък на битието“. Тъкмо защото е предметно ориентирано, то предполага в разбирането „ответна“ реакция. Разбирането на изказването е смислово неравнодушно. В този пункт Бахтин през целия си път е „металингвистично“ верен на себе си. „В действителност ние никога не произнасяме и не слушаме думи, а чуваме истина или лъжа, добро или зло, важно или неважно, приятно или неприятно, словото винаги е пълно с идеологическо значение. Като такава ние го разбираме и само на такава, за сягащ о ни (разр. м.) идеологическо или жизнено слово ние отговаряме“ (ЭСТ, 71)⁹. (И в случаите, когато то е „непредвидено“ — крeатема от индивидуалния речников фонд на сатирика, „взаимодействието“, засягащо ни сепва за нарушеното взаимодействие, което може да се изроди в „благосъстояние“ или „великодушие“ (Р. Ралин). . . (Защото — отговарящо пита Бахтин — „нали да се приеме дадено изказване не значи да се схване неговият смисъл изобщо, както ние схвищаме смисъла на „речниковото слово“, т. е. — на словото „в системата на езика“, където то е безлично, „ничието“, лишено от личностен акцент и ценностни интенции. И защото — „за разбирането на езиковата форма конститутивен момент се явява не „това същото“, а разбирането в собствените смисъл на думата, т. е. ориентацията в дадения контекст и дадената ситуация, ориентацията в нейното ставане (разр. м.), а не ориентацията „в някакво неподвижно пребиваване“ (МФЯ, 70). На това настойчиво трябва да обърнем внимание — на предмета и ситуацията, в която се ражда изказването, осъществяващо диалогичното взаимодействие между участниците в даден контекст. И съответно — на разбирането на изказването като разбиране, активно насочено към определящата го социално-предметна сфера, към съответния „смыслов участък на битието“, което изказването се „опитва да разреши“ (МФЯ, 107). От тази гледна точка разбирането се осмисля като личностно пристрастен акт¹⁰, предполагащ приобщаване към „ценностната атмосфера“ на изказването, към неговата „оценяща ориентация в идеологическата среда“ (ФМ, 165). Същевременно обаче — приобщаването в разбирането „никога не бива тавтология или дублиране“ (ЭСТ, 294). Нещо, което Бахтин многократно, вариативно и последователно подчертава — „разбиращият е част от разбирането изказване, текста“ (ЭСТ, 302). Но тъй като е пристрастно — разбирането предполага не „сливане“, а взаимодействие. Защото не може да прекрачи прага на „оценката“. Тъй като изказването е „смыслово цяло, смыслова гледна точка“ — „безоценъчно разбиране е невъзможно. Не могат да се разделят разбирането и оценката: те са едновременни и съставляват единен цялостен акт“ (ЭСТ, 346). „Всяко разбиране отговаря, т. е. превежда разбирането в нов контекст, във възможния контекст на отговора“ (МФЯ,

⁹ Това е един от постоянните металингвистични аргументи за спецификата на изказването у Бахтин. Ср. СОФ, 48—49; ФМ, 117; ОГПЛ 1225; ВЛЕ, 79, 202; СЖ и СП, 385; ЭСТ, 229, 301, 302; ППД, 206. . .

¹⁰ В случая е възможно успоредяване с понятието „личностен смисъл“, разработено и въведено от А. Н. Леонтьев и развивано от последователите му в съветската психолингвистика. . . . функционирайки в системата на индивидуалното съзнание, значенията реализират не самите себе си, а движението на възлещавания себе си в тях личностен смисъл — това за-себе-си битие на конкретния субект“. (А. Н. Леонтьев. Деятелност, сознание, личность. М., 1975, с. 55. Паралелът в тази посока е частично осъществен от С. С. Гусев и Г. Л. Тулчински — „Нормативно-ценностный подход в проблеме понимания“ в кн. „Понимание как логико-гносеологическая проблематика. К., 1982.)

70). Разбирането на текста-изказване предполага и изисква отношение към неговия смисъл; то е среща и взаимодействие, „докосване“ на смислите: „Актуалният смисъл принадлежи не на един, а само на два срещнали се и докоснали се смисъла. Не може да има „смисъл в себе си“, той съществува за другия, т. е. заедно с него“ (ЭСТ, 350); с м и с ъ л ъ т „живее“ не в това време, в което са „вчера“, „днес“ и „утре“ (ППД, 77, под линия), т. е. „сега и тук“, в „събитието от живота на текста“, което „винаги се развива на рубежа на две съзнания, на два субекта“ (ЭСТ, 285). За да не инвентаризираме всички „нюанси“ и „отсенки“ по повод разбирането, нека се задоволим със следната широкообобщителна характеристика: „Всяко разбиране е активно: то приобичава словото, което трябва да бъде разбрано към с в о я предметно-експресивен кръгзор и е неразривно слято с отговора, с мотивираното възражение-съгласие. В известен смисъл приматът принадлежи тъкмо на отговора като на активно начало: отговорът създава почвата за разбиране, активната и заинтересована подготовка за него. Разбирането съзрява само в отговора. Разбирането и отговорът са диалектически слети и взаимно се обуславят, едното без другото е невъзможно“ (ВЛЕ, 130).

Не бива да очакваме от Бахтин изчерпателна „феноменология“ на разбирането¹¹. А оттук — и на неговата разнообразна специфика при „персонификацията“ на смисъла в различните типове текст-изказвания; с какво „точно“ се отличава един вид интерпретация спрямо друг. Това, което позволяват разсъжденията му „по повод“ или наброските в „работен вариант“, е преди всичко „изпраната“ в понятието логическа същност на разбирането, водеща към субективния полюс на текста, полюса на Авторството и диалогичното взаимодействие с него в акта на интерпретацията. Тук пъхом, като пример *ad hoc* бихме припомнили как Хегеловият текст „оживява“ във „Философски тетрадки“ на Ленин. Как, взаимодействувайки познавателно с м и с ъ л ъ т а на субекта, Ленин персонифициращо „въздава“ и на с у б е к т а на мисълта чрез бележки („изказвания“) от типа на „Прелестно!“, „Остроумно и умно!“, „Много умно!“, „Забележително!“ или „Глупост! Лъжа! Клеветат!“, „Жал му е за бога!“, „Идеологическа сволоч!“, „Ха-ха!“¹². Разбира се, подобни „изказвания“ са естетически деривати на мисловния процес. Които обаче са възможни само чрез или благодарение на активно-питащо-оценяващо-отговарящото разбиране на изразената в текста познавателно значима мисъл, в която „предметът“ е авторски осмислен. И стова — позволява и диалогично „иска“ да бъде задълбочено познанието за него.

В. ОСОБЕНОСТИ НА ЛИТЕРАТУРНАТА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Много по-интересно и съществено за случая е да видим Бахтин в проблемното поле на литературознанието, молепсано от „кризата на коментара“. Сред многото заблуди, които в последните десетилетия то преживя — породи и преодоля, за да попадне в клопката на нови, бе и тази за „интенционалната заблуда“, довела до „смъртта на автора“¹³. Сциентистки последователна, тя достигна до... „празните

¹¹ Проведената през 1986 г. на страниците на сп. „Вопросы философии“ (кн. 7, 8, 9) „кръгла маса“, посветена на „разбирането“, подсказва колко неподозирани рифове крие доскорошното му отсрочване и колко необозримо многостраен проблем е той. Сред многото различни и сериозни въпроси, породени в хода на дискусиата, особено невралгичен изглежда този, който търси местожителството на мисълта в акта на разбирането — в текста или във взаимодействието на субекта с текста. Във връзка с това вж. изказването на В. С. Черняк — „О смысле понимания и понимания смысла“ (№ 8).

¹² В. И. Ленин. Съч., т. 38, с. 77, 164, 230, 290.

¹³ Показателна в това отношение е мисълта на Р. Барт: „... целостта на изказването е празен процес. . . Авторът никога не е нещо повече от случая на писането, също както „аз“ не е нищо повече от шанса да кажем „аз“ (Цит. по антологията на Miroslav Bekeř. *Suvremene kniževne teorije*, SNL, Zagreb, 1986 — Roland Barthes. *Smrt autora*, p. 178. Колкото халлива, толкова и уместна е репликата на Е. Д. Хирш по този повод: „... след като изгониха първоначалния

значения“ на творбата. Което в крайна сметка не е нищо друго освен деградирането на творбата до „вещ“. И насочи с това изучаването ѝ единствено към „повтореното“ и „повторимото“, „възпроизведеното“ и „възпроизводимото“, вън и независимо от ценностно напрегнатия полюс на авторството.

Ала и без теоретична подкрепа литературната творба притежава достатъчно силна имунна система на сценистката едностранчивост. Попадайки в обсега на предмета на хуманитарното знание, тя пречупва общия му принцип — да бъде диалектически противоречиво единство на „текст—субект“ и „текст—обект“. И стова принципно задължава интерпретацията, насочена към нея; интерпретационният акт предполага в осъществяването си аналогично „раздвояване на единното“. Компасът на конкретния изследователски интерес (проблематика, цел, задачи) може да клони към „полюса на обекта“ или към „полюса на субекта“. Например, литературоведът спори (полемизира: с автора или с героя и едновременно го обяснява като изцяло каузално детерминиран — социално, психологически, биологически). . . Двете гледни точки са оправдани, но в определени граници. . . Не може да се забрани на лекаря да работи върху трупове, основавайки се на това, че той трябва да лекува не мъртви, а живи хора. Умъртвяващият анализ е напълно оправдан, но в определени граници. Колкото по-добре човек разбира своята детерминираност (своята вещност), толкова по-близо е той до разбирането и осъществяването на своята истинска свобода“ (ЭСТ, 343). В случая цитатът, за „удобство“, би могъл да бъде и по-къс. До уточнението, набелязващо субектната и обектната точка, между които се осъществява интерпретацията. Не по-малко съществен обаче е той в продължението, където философският завои в мисълта на Бахтин поставя интерпретацията в особена връзка с етико-онтологичната ѝ основателност. Бидейки „специална“ (нещо обособено в „автономната законност“ на познанието), тя същевременно е и от г о в о р н а. А „отговорното не се разтваря в специалното“ (ФП, 123). Инак, отдавайки се на „иманентния закон“ на „специалното“ — интерпретацията би се изродила в „техническо действие“.

Отсрочвайки засега посоката на личностното у интерпретатора, да поставим възловия за него като „специалист“ въпрос: доколко и дали може литературоведът да изследва скрупулъзно строежа на смисъла, оставайки „незасегнат“ от него? Инак казано — в състояние ли е интерпретацията, независимо от смисъла да постигне в „чист“ вид обектния полюс на творбата? Наблюденията, направени дотук, подсказват отговора. Още по-плътнo до него би ни приближила мисълта: „В хуманитарните науки точността е преодоляване на чуждостта на другия без неговото превръщане в чисто свое“, което в аспекта на интерпретацията би трябвало да се схваща като „превръщане на чуждото в свое-чуждо“ (ЭСТ, 371). Оттук и от всичко казано дотук кълни Бахтиновото становище за „точността“ и за шансовете на чисто обектното отношение към творбата. Доколкото хуманитарното мислене е сложен „двустраниен акт на познание-проникновение“, критерият за него „не е точността на познанието, а дълбочината на проникването“ (ЭСТ, 409). В основите на това обобщаващо съждение трябва да поставим още нещо — становището на Бахтин за литературната творба. И по-широко — становището му за „художественото“. В случая обаче можем само да ги засегнем. От което тукатки следва — с произтичащите рискове за непълнота, схематичност, аргументационен дефицит.

Литературната творба е подобна на изказването — „художествено изказване“. И за нея с пълна сила се отнасят постановките за „текста-изказване“. Тя, като изказване, е кръстовище, където се срещат животът и изкуството. Родена в лоното на социалното взаимодействие, творбата е резултат и медиум на това взаимодействие. „Художественото в своята целокупност се намира не във вещта, и не в изо-

автор, критиците сами си присвоиха неговото място. . . Където по-рано имахме само един автор, сега се появила множество такива — всеки с толкова авторитет, колкото и всички други.“ Което в крайна сметка води до „обезстойностяване на интерпретацията“. (Цит. по сръбския превод: E. D. N i r š. Načela tumačenja. Nolit Beograd, 1983, p. 21.

лирано взетата психика на твореца, и не психиката на съзрцателя — „художественото“ обхваща всичките тези три момента. То се явява особена форма на взаимоотношение на твореца и съзрцателя“, „явява се своеобразна форма на общуване“, която не е „изолирана“, а е „причастна към единния поток на социалния живот“ (СП и СЖ, 257—258). И както смислопораждането, формирането и изграждането на изказването, още по-широко — и както всеки „културен творчески акт“, който „винаги трябва отговорно да заеме своята ценностна позиция“, така също и „художественият акт. . . живее и се движи не в пустота, а в напрегнатата ценностна атмосфера на отговорното взаимно определяне“ (ВЛЕ, 60). Затова — дори и да претендира — интерпретацията не би могла да остане индиферентна. Да заобиколи смисъла, изследвайки „само“ неговия строеж. Дори и в случаите, когато се самоотдава на „удоволствието от текста“ и търси неговия секрет в „как на казаното“.

Ала има и още нещо. Споделяйки общия принцип, литературоведската интерпретация се съобразява и с особеното на „художественото изказване“. Ако при аналогията вниманието е насочено към общото в различното, сега трябва да обърнем поглед към различното в общото. Защото сред участниците в „събитие на художественото изказване“ има един особен участник: литературният герой. Бидейки архитектурен стожер на творбата, героят естетически „инкарнира“ смисъла (отношението към предмета) и е „прагът“ на смисловото взаимодействие между твореца и читателя. Той обединява „действителността на познанието и постъпката“, гносеологическото и моралното, „изолирайки“ ги в архитектурното единство на „естетическия обект“. Затова — с думите на Бахтин — „можем да кажем: наистина животът се намира не само извън изкуството, но и в него, вътре в него, с цялата пълнота на своята ценностна значимост“ (ВЛЕ, 64). И ако „художественото творчество и съзрцанието общуват с етическите субекти, със субектите на постъпката и етико-социалните отношения между тях“ (ВЛЕ, 77), колкото и да е „съблазнителен“ за интерпретацията обектният полюс като възможност за доближаване до „положителната емпирична наука“, тя все пак трябва да се съобразява с хуманитарната природа на творбата. „Нито художественото произведение като цяло, нито който и да е негов момент могат да бъдат разбрани от гледна точка на една абстрактна литературна закономерност, а е необходимо да се има предвид и смисловият ред, т. е. възможната закономерност на познанието и постъпката, защото естетически значимата форма обхваща не нещо празно, а упорствувачата, целесъобразна смислова и асоциеност (разр. м.) на живота“ (ВЛЕ, 70). И когато интерпретацията клони към „обектното“ (повторимото и повтарящото се), притегателната сила на „субектния полюс“ е необходимото друго, благодарение на което е възможно творчески евристичното и напрежение.

В тази посока могат да се добавят много и различни аргументи, с каквито теоретичното наследство на Бахтин изобилствува. Ще ги спестим, ограничавайки се единствено с отношението му към структурализма. „Моето отношение към структурализма: против затварянето в текста. Механичните категории: „опозиция“, „смяна на кодовете“. . . Последователна формализация и деперсонализация: всички отношения носят логически характер. . . Високи оценки за структурализма. Проблема за „точността“ и „дълбочината“. Дълбочина на проникване в обекта. . . и дълбочина на проникване в субекта (персонализъм). В структурализма има само един субект — субектът на самия изследовател. Вещите се превръщат в понятия (с различна степен на абстракция); субектът не може да стане понятие (той сам говори и отвръща). Смисълът е персоналистичен: в него винаги има въпрос, обръщение и предугаждане на отговора — разр. м. (като диалогичен минимум)“ (ЭСТ, 272). До тези звучещи като „вътрешна реч“ с пулсациите на „активното съгласие—несъгласие“ наброски плътно стои и следната по-цялостна оценка-отговор. „Съвременните литературоведи (в мисловното структуралисти) обикновено определят иманентен на произведението слу-

шател като всеразбиращ, идеален слушател; именно такъв се постулира в произведението. Това, разбира се, не е емпиричен слушател и не е психологическа представа, образът на слушателя е в душата на автора. Това е абстрактно идеално образование. Противостоят му също такъв абстрактен и идеален автор. При такова разбиране, всъщност идеалният слушател се явява огледално отражение на автора. Той е в същото време и пространство, в което е самият автор, по-точно той, както и авторът, е във времето и пространството. . . поради това не може да бъде друг (или чужд) за автора, не може да има никакъв и з л и ш ъ к, определен от другостта. Между автора и такъв слушател не може да има никакво взаимодействие, никакви драматични отношения. Нали това не са гласове, а равни на себе си и едно на друго абстрактни понятия. Тук са възможни само механистички и математизирани, празни тавтологични абстракции“ (ЗСТ, 367—368).

Тези масивни цитати експлицират същевременно още веднъж и становището на Бахтин за „точното“ овладяване на смисъла от интерпретацията. Ако тя не може да заобиколи субектното в текста, заедно с това не може и да го дублира. Без да се свежда „до“, интерпретацията все пак се опира „на“, тръгва от възприемането. Не само защото трябва да „разбере“ творбата, както текста „въобще“. „Телеологичният“ метод и каузалността тук са в зависимост и от „живото естетическо съзерцание на изследователя“ (ВЛЕ, 52). Дори и когато демонстративно го отказва, то „контрабандно“ присъствува в интерпретацията. Касае се за допълнителен „нюанс“. „Анализът трябва да започва винаги с героя, а не от темата“ (ФП, 155). Друг шанс да я „верифицира“ интерпретаторът няма. Но, за да изследва героя, той в някаква степен сам бива естетически „изследван“ от него. Интерпретацията също е „събитие от битието“ на творбата. При това — в двояк смисъл. Този, който в случая ни интересува, можем да подскажем със смущаващата, но в основата си нелишена от основания реплика на Е. Багряна: „Когато двама души четат едно стихотворение, те не четат една и съща творба.“¹⁴ Разбира се, да я приеме за своя максима литературната наука, би означавало да подреже собствения си корен¹⁵. В случая чрез нея бихме искали само да заострим вниманието върху „инонаучния“ ѝ принцип — принципа на естетико-диалогичното „познание-проникновение“. Който, също заострен, ще открием отново в репликите на Бахтин. „Лъжлива е науката, основана на непрехитно общуване, т. е. без първичната даденост на истинския обект“ (ЗСТ, 349). Или — „едновременност на художественото преживяване и научното изучаване“ (ЗСТ, 350). Или — по-разгърнато и по-обобщаващо: „В каква степен може да се разкрие и прокоментира с мисъла (на образа или символа)? Само с помощта на друг (изоморфен) смисъл или образ. Да го разтворим в понятие е невъзможно“ (ЗСТ, 362); „Може да има или относителна рационализация на смисъла (обикновен научен анализ), или негово задълбочаване с помощта на други смисли (философско-художествена интерпретация“ (ЗСТ, 362). . .

Едва ли би било уместно да търсим у Бахтин спектрален анализ на всички методологични принципи на интерпретацията. Има обаче един, с който теоретичното му наследство особено остро се вписва в съвременните методологически брожения: принципът на интерпретационната събитийност в историческото битие на творбата. „Истинското разбиране в литературата и литературознанието е винаги исторично и персонифицирано“ (ЗСТ, 365).

¹⁴ Сп. „Септември“, 1988, кн. 10, с. 153. Във връзка с това вж. А. т. Натев. Беседа върху самотността на изкуството. С., 1988, 154—156.

¹⁵ Но и когато стои уверено на него, тя не може да се изолира от „акта на четенето“. Ето един напосоки взет пример от хубавото изследване на Р. Кунчева: „Волният и свободният стих в творчеството на Багряна се разработват успоредно, интересът към тях се засилва или намалява едновременно. Има творби, които могат да бъдат интерпретирани като преход между тях. Нещо повече, волният ямб със своя метрично регулиран ритъм става изразител на състояния, при които надеждата и жизнестостта побеждават душевната депресия, а пасажите, в които е дадена тя, са в свободен стих. (Р. Кунчева в а. Стихът като възможност за избор. С., СУ, 1988, с. 89).

С налагането на „рецептивната естетика“ и херменевтиката литературознание-то изживя поредния си методологически трус. Узавен „отвърте“, сциентизмът отстъпва територия за друга методологическа нагласа. Едностраничва в амбицията си да погълне естетиката („Естетиката трябва да се разтвори в херменевтиката“¹⁶), все пак именно херменевтиката — „по съседски“ — постави в конфузно положение теорията, фетишизираща „удоволствието от текста“. Усилията ѝ заедно с рецептивната естетика (въпреки вътрешноведомствените им разногласия) да реабилитират историзма чрез читателя и „естетическия опит“, са по същество усилия, насочени отвъд „пространството на писането“ — към „героя“, към „срещата във въпрос и отговор“, към „себезипитанието в опита на другия“, към „естетическото отношение“. И с това, доколкото прекрчват прага на изолационализма и търсят субординиращата връзка между естетическо и художествено, те са привлекателни. Една от легитимните им в методологическо отношение тези е тезата за „диалогичността на разбирането в разговора“. Както видяхме, теза, присъща и на Бахтин. Във връзка с това интересно би било да чуем как Х. Р. Яус критично обобщава становището на корифея на херменевтиката: „Гадамер определя такова разбиране в актуалния разговор като себеразбиране в един въпрос и чрез това печели една общност между текстовото схващане и разбирателството в разговора. Но с това в тила бива изтикан един втори, също така първичен интерес към разговора, разбирането на „другия“ в неговата другост“¹⁷. Дали само това е различието между Гадамер и Бахтин, в случая е страничен въпрос. Дори и „късо“, изтъкнатото в съпоставката напипва обаче нещо съществено: „Литературната херменевтика... би могла да намери в естетическите и литературните трудове на М. М. Бахтин нови подтици за въпроса, как може да бъде разкрито иновитието на другия в поетическата реч.“¹⁸

Особеното вписване на Бахтин в хоризонта на херменевтиката, естествено — в интересувания ни тук аспект, е тъкмо в това, на което набляга Яус. Ако херменевтиката предлага узвима трактовка на човека и човешкото, свеждайки човешкото битие до „играта на въпрос и отговор“, то постановките на Бахтин открояват личността и активността на питането и отговора в диалога. Ще припомним: „... в известен смисъл примагът принадлежи тъкмо на отговора като активно начало“ (ВЛЕ, 131). Но това „начало“ не заличава другостта на другия в художественото му „иновитие“, както и предполагайки я, то не свежда до „себеразбирането“. Подвеждайки още веднъж „отговора“ (в личностно-онтологичните му проекции) към отговорността, така както я схваща Бахтин в своята „Философия на постъпката“, можем да осмислим още по-отчетливо и своеобразието на неговия подход: „... да живееш от себе си не значи още да живееш за себе си, а означава да бъдеш отговорно участван, да утвърждаваш настоячието своето истинско не-алиби в битието. ... Патосът на моя мнничък живот и на безкрайния свят е патосът на мое то отговорно разширяване контекста на действително признатите ценности от мое то единствено място“ (ФП, 119). Кое то — стана дума — не подминава и учения като специалист в „своята“ област. Защото — този път да вземем продължаващо повод от аксиолога — „познаващото взаимодействие“ на субекта с обективния свят

¹⁶ Цит. по: Х. Г. Гадамер, *Współczesna myśl literaturoznawcza w Republice Federalnej Niemiec*. Antologia. W. 1986, p. 19. Да добавим и основанията за „разтварянето“ и последните от него. Тъй като тълкуването е „експлицитна форма на разбирането“, а „разбирането не е толкова метод, чрез който познаващото съзнание се обръща към избран от него предмет и го довежда до обективно познание, а по-скоро има за предпоставка постоянното в един процес на предаване на традицията“, то от гледна точка на „историческата херменевтика“ разликата между „когнитивно, нормативно и репродуктивно тълкуване „няма“ принципа валидност“. Вж. Н. Г. Гадамер, *Wirkungsgeschichte und Application*. — In: *Rezeptionsästhetik*, München, 1975, p. 120—125.

¹⁷ *Dialogizitet*. Wilhelm Vink Verlag. München, 1982, p. 20. С думите на Гадамер: „Херменевтиката преодолява духовната дистанция и приобщава чуждостта на чуждия дух“ (Цит. по: Н. Г. Гадамер, *Rozum, slowo, dzieje*. W., 1986, p. 124).

¹⁸ *Dialogizitet*, p. 21.

„не съществува само по себе си, като взаимодействие на чистото, зависещо единство-но от себе си съзнание.“ Когнитивната активност на съзнанието имплицитно предполага и оценъчен „възгъх“. Инак „свеждането активността на съзнанието само към познавателна активност неизбежно влече след себе си свеждането на субекта към „чистото съзнание“ — към съзнание, абстрахирано от потребностите, интересите и възгледите на реалния субект“. В мисловния процес „познанието и оценката могат да се разделят само в абстракция, понеже образуват такова единство, както съзнанието и идеологическото съзнание, т. е. самосъзнанието“. И нужната ни за случая аксиологическа консеквенция, свързана с това: „Условие за целенасоченост не е само познанието, но и самосъзнанието, което субектът намира в процеса на оценката“¹⁹. Коего ще рече: за да е ефективна познавателната целенасоченост, нужни са и „ефектите на огледалото“. Ако самосъзнанието „държи“ целенасочеността, с а м о чрез познанието то не би могло да я „удържи“. Защото не би „имало“ себе си. Решаващо важна в това отношение е именно оценката. При това не само тази, която „post factum“ мери целенасочеността в резултата. А заедно с това (по време — преди нея) и оценката в самата „целенасоченост“ на познавателния акт. Като процес на предугаждане смисъла и значимостта на последиците от целенасочеността, като антиципация на обществената целе-съ-образност на целенасочеността, като вътрешен социален регулатор на активността на субекта на познанието. Кое-то, вече по-широко погледнато, предполага отговорността, насочва към дължен-стващата съставка на самосъзнанието, към „моето отговорно разширяване контекста на действително признатите ценности“...

След това отклонение можем да пристъпим към последния за наблюденията ни пункт.

„Разбиращият неизбежно става трети в диалога... диалогичната позиция на този трети е съвършено особена позиция“ (ЭСТ, 304). Тъкмо този „трети“, какъвто е интерпретаторът в „обособения“ ред на познанието, схванат при това като исторически „трети“, поставя интерпретацията в коловоза на „Голямото време“. Операционално вездесъщият Бахтински принцип на извънположеността („вненаходи-мостъ“) пък е мостът, свързващ ядрото на интерпретацията („разбирането“) с исторически променящото се смислово битие на творбата. Възприет в пределно широ-ката му културологическа обхватност, принципът на извънположеността е ключ към историческата относителност, но същевременно и към историческото богат-ство на интерпретацията. „Съществува доста жизнена, но едностранчива и поради това невярна представа, че за да се разбере по-добре чуждата култура, трябва ка-то че ли да се преселим в нея, забравяйки своята... Разбира се, известно вживя-ване в чуждата култура... е необходим момент в процеса на разбирането ѝ; но ако разбирането се изчерпваше само с този момент, то би било просто дублиране и не би носило в себе си нищо ново и обобщаващо. Творческото разбиране не се от-казва от себе си, от своето място във времето, от своята култура и нищо не забра-вя... В областта на културата извънположеността е най-могъщият лост на раз-бирането. Чуждата култура само в очите на друг а т а култура разкрива себе си по-пълно и по-дълбоко... Един смисъл разкрива своята дълбочина, срещайки се и докосвайки се с друг, чужд смисъл: между тях започва сякаш д и а л о г, кой-то преодолява затвореността и едностранчивостта на тези смисли, на тези култури. Ние поставяме на чуждата култура нови въпроси, каквито тя самата на себе си не е поставяла, ние търсим в нея отговор на нашите въпроси и чуждата култура ни отговаря, откривайки пред нас нови страни, нови смислови дълбочини. Без своите въпроси не може творчески да се разбере нищо друго и чуждо (но естествено, въпроси сериозни, истински)“ (ЭСТ, 334—335). Без намерение да изчерпваме въз-можните импликации, заложили в цитата, чрез него ще подскажем още едно същест-вено методологическо „изискване“, което Бахтин свързва с интерпретацията — не-

¹⁹ В. Б р о ж е к. Марксистская теория оценки. М., 1982, с. 56, 71, 82.

обходимостта литературата да се осмисля в единството и целостта на културата. Нещо, което ученият на друго място още по-категорично подчертава: „Литературата е неотделима част от целостта на културата, тя не може да се изучава вън от цялостния контекст на културата. Не може да се откъсва от останалата култура и непосредствено (през главата на културата) да се съотнася със социално-икономическите и други фактори. Тези фактори въздействуват на културата в нейната цялост и само чрез нея и заедно с нея на литературата. Литературният процес е неотделима част от културния процес“ (ЭСТ, 344). Въпросът, който след тези обобщителни „изисквания“ бихме поставили, е: как все пак литературознанието може да постигне своята „инно и аучност“, без да попадне в клопката на херменевтичния релативизъм. От една страна — „Изтълкуването на символичните структури е принудено да потъне в безконечността на символичните смисли, поради това то не може да стане научно в смисъла на точните науки“. Но от друга — „интерпретацията на смислите... е дълбоко познавателна“ (ЭСТ, 362). По-конкретно запитано: как да съчетае литературоведът „обективността на разбирането с диалогичната оживеност и задълбоченост“ (ВЛЕ, 202)? Защото интерпретацията на възникнала в дълбините на „Голямото време“ творба, макар и исторична (разбираща я „сега и тук“), не би трябвало да превръща това в извинение за всяка възможна констатация, извод или съждение за нея. И още нещо, което допълнително изостря любопитството към отговора. В края на „Увода“ към изследването за Рабле Бахтин пише: „Досега той е бил само модернизирани чели са го с очите на новото време (предимно с очите на XIX в., най-малко зорки за народната култура) и са прочитали от Рабле само онова, което е било за самия него и за съвременниците му — и о б е к т и в н о — най-несъществено. Изключителното обаяние на Рабле... и досега не е обяснено. Затова е нужно преди всичко да бъде разбран своеобразният език на Рабле, т. е. езикът на народната смехова култура“ (ФР, 74). Разредката на „обективно“ дава възможност да усетим поставения въпрос също в „разредка“. И също временно да предугаждаме, че изпитвайки притегателната сила на „обаянието“, само чрез нея не би могло да се разкрие и обясни „Рабле в Рабле“. Че ако „разбирането“ е сърцевина на интерпретацията, тя, опирайки се на него, заедно с това е и нещо повече — п о з н а н и е з а Рабле. Кое от своя страна подсказва, че най-сериозният отговор на въпроса биха били не само и дори не толкова методологическите наброски и методическите препоръки на Бахтин, а преди всичко собственото му „интерпретационно“ наследство. Но тъй като едното без другото е невъзможно — „познанието“ и „методът“ вървят ръка за ръка, и тъй като в случая ни интересува методът, ще дадем преднина на теоретичните основания на отговора.

Най-съществено сред тях е становището на Бахтин за „преакцентуването“ на творбата. Макар бегло и схематично, докосвайки се до естетическата същност на „художественото изказване“, видяхме, че своеобразието му се редуцира до архитектуроничната „инкарнация“ на смисъла. От него произтича и възможността за смислово развитие, обнова, „преакцентуване“ на творбата в историческото и битие. Развитието е заложено в природата на „естетическия обект“, който „изолира“ — и с това — „спасява“ за вечен живот „субектите на постъпката и етико-социалните отношения между тях“. Но преакцентуването е двустранно определено. С корен „в самия образ“, то израства благодарение на променящия се „диалогизиращ фон“. „Този нов диалог в образа и неговото слово може да се засили и да задълбочи собствената му пряка интенционалност или, обратно — той може да стане изцяло обектен... В такъв род акцентирание няма грубо нарушаване на авторската воля. Може да се каже, че този процес протича в самия образ, а не в промяната на условията на възприемане. Тези условия само са актуализирали в образа потенциите, които вече присъствуват в него, макар че в същото време са отслабили други. До известна степен правилно би било да се твърди, че образът в едно отношение е по-добре разбран и чул, отколкото по-рано. Във всеки случай недоразбирането тук се съчетава с ново и задълбочено разбиране“ (ВЛЕ, 268). Като, „актуализирайки“,

вещата ръка на Леон Даниел „задълбочава“ в разбирането репликата на Плавтовия герой — че като ходел на събрания, „човек си губел времето“. И публиката, „сега и тук“, примерно в спасения от вековете Античен театър в Пловдив, се смее от сърце. Със смях колкото „на“ образа, заложен в историческата му сърцевина, толкова и „наш“ — на диалогизиращото образа настояще. „Историческият живот на класическите произведения всъщност е непрекъснат процес на тяхното социално и идеологическо ново акцентирание. Благодарение на заложените в тях интенционални възможности те във всяка епоха са способни да разкриват все нови и нови смислови моменти на нов диалогизиращ фон; техният смислов състав буквално продължава да расте, да се създава и по-нататък“ (ВЛЕ, 268—269). Този „смислов растеж“, свързан с диалогичната активност на възприемателя, засяга обаче интерпретацията по своему. Имайки го предвид, тя трябва да го обгърне, проследи и обясни обосновано. Да говори не само СЪС, но и ЗА творбата. За „субекта на постъпката и етико-социалните отношения между тях“ като художествено превърната форма на етико-социалните отношения между живите някога, действителни субекти на постъпката, активни в „състава на социалното разпоречие“; тогава, когато и сам авторът е трябвало „за себе си“ чрез „другите“ да се „изкаже“, да бъде страна, да заеме позиция „в реалния идеологически диалог на съвременността“ (ЭСТ, 295). Първата познавателна крачка на интерпретацията — „за творбата“ — е неизбежно свързана с разбирането. Което ще рече — литературоведът е също в диалога, неговата активна страна, оценъчно пристрастна. Той „подхожда към произведението със свое вече сложило се мировъзрение, със своя гледна точка, със свои позиции. Тези позиции в известна степен определят неговата оценка, но самите те не остават неизменни: те се подлагат на въздействието на произведението, което носи винаги нещо ново“ (ЭСТ, 347). И същевременно — литературоведът е „извън“ диалога. В смисъл — рефлексивно овладявайки в разбирането точката на диалогичното времествоеие, историчността на своя „излишък на виждането“, на своята „извънположеност“. „Когато ние говорим, че гръцкият човек е изцяло овъншнен, разбира се, ние стоим на собствена гледна точка“ (ВЛЕ. 324); „Разбира се, тази характеристика на фолклорното време е дадена на фона на нашето съзнание за времето“ (ВЛЕ, 404); „Но това разбиране на съвременниците е било наивно и стихийно. Онова, което за XVIII и следващите векове е ставало въпрос, за тях е било нещо, разбиращо се от само себе си. Ето защо разбирането на съвременниците не може да отговори на и а ш и т е въпроси за Рабле, тъй като за тях тези въпроси още не са съществували“ (ФР, 77—78). Цитатите в случая са само „рефлексивни“ връхчета на един или друг интерпретационен айсберг, в чиито основи лежат масивни аргументи. Аргументи за конкретни постановки, с които Бахтин отдавна е в талвега на съвременното литературознание и естетика. Тях, разбира се, ще пропуснем. Защото съществено тук е да посочим границата, отвъд която диалогичното предимство на „извънположеността“ става научнопознавателно задължение и за историко-литературната интерпретация. Чрез „метод“ да търси „истината“ за човешкия „глас“ в творбата. С научност, която не го превръща във „вещ“. И затова — различна от „научността на точните науки“. Но заедно с това — и „дълбоко познавателна“. „Авторът е пленник на своята епоха. Следващите времена го освобождават от този плен, и литературознанието е призвано да помогне за това освобождение. От казаното съсем не следва, че съвременната на писателя епоха може да се игнорира, че неговото творчество може да се отхвърля в миналото или проектира в бъдещето. Съвременността все пак запазва своето огромно и в много отношения решаващо значение. Научният анализ може да изходи само от нея и в своето понататъшно развитие през цялото време да се сверява с нея. . . произведението на литературата се разкрива преди всичко в диференцираното единство на културата на епохата на неговото създаване, но да се затваря то в тази епоха не може: неговата пълнота се разкрива само в г о л я м о т о в р е м е“ (ЭСТ, 332—333). Същото, което за Рабле Бахтин методологически постулира и практически осъществява:

„За да бъде разбран Рабле, той трябва да бъде прочетен с очите на неговите съвременници и на фона на хилядагодишната традиция, представител на която е той“ (ФР, 245). Същото, което дава възможност да видим мощната традиция на „карнавалното светоусещане“, чието подхранващо пречупване в „полифонизма“ на Достоевски е ключ към неговото своеобразие. . .

* * *

Тъй както съдържано — „Аз не съм професор“ — коригира обръщението на „задморско“ научно светило, добрало се до него в старчески дом в Климовск, така съдържано, със знаменателна двукратност — в началото и в края на своя творчески път — Бахтин определя литературознанието като „млада наука“. Така ли е — не е по силите ни да преценим. Ако сме успели да постигнем нещо в диалога с теоретичното му наследство, тези наблюдения могат да завършат с мисъл, която концентрира същественото за Бахтиновия подход към интерпретацията. Същевременно тя е и пожелание за зрелост на литературната наука. И не само на нея. „Необходимо е тъкмо такъв по-конкретен подход, който не се откъсва от актуалната идеологическа значимост на словото и който съчетава обективността на разбирането с неговата диалогична оживеност и задълбоченост. В областта на поетиката, на историята, на литературата (изобщо в историята на идеологията), а също така до голяма степен и във философията на словото друг подход е невъзможен: най-сухийт и плосък позитивизъм в тези области не може да третира словото неутрално, като вещь и е принуден да говори не само за, но и със словото, за да проникне в неговия идеологически смисъл, който е достъпен само за диалогично разбиране, включващо оценка и отговор“ (ВЛЕ, 202). Разбира се, тъкмо защото включва „оценка и отговор“ — пожеланието може да бъде и оспорвано. Което би било още едно потвърждение на принципа: „Истината не се ражда и не се намира в главата на отделния човек, тя се ражда между хората, съвместно търсещи истината, в процеса на тяхното диалогично общуване“ (ППД, 126).

ПРИЕТИ СЪКРАЩЕНИЯ НА ИЗПОЛЗУВАНИТЕ В ТЕКСТА ТРУДОВЕ НА М. М. БАХТИН

- ППД — М. М. Бахтин. Проблеми на поетиката на Достоевски. С., 1976.
ВЛЕ — М. М. Бахтин. Въпроси на литературата и естетиката. С., 1983.
ТФР — М. М. Бахтин. Творчеството на Франсоа Рабле и народната култура на Средновековието и Ренесанса. С., 1978.
ЭСТ — М. М. Бахтин. Эстетика словесного творчества. М., 1979.
ФП — М. М. Бахтин. К философии поступка. — В: Философия и социология науки и техники, ежегодник (1984—1985). М., 1986.
МФЯ — В. Н. Волошинов. Марксизм и философия языка. Л., 1930.
СЖ и СП — В. Н. Волошинов. Слово в жизни и слово в поэзии. — Звезда, 1926, 6.
ОГПЛ — В. Н. Волошинов. О границах поэтики и лингвистики. — В: В борьбе за марксизм в литературной науке. Л., 1930.
СОФ — В. Н. Волошинов. Слово и его социальная функция. — Литературная учеба, 1930, 5.
ФМ — П. Н. Медведев. Формальный метод словесного творчества. М., 1979.